१३

345sk13

समासस्वराः

प्रस्तावना-

स्वरसहिततया वेदाः अध्येतव्याः। त्रयः स्वराः। उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः च। प्रत्येकं स्वरेषु एकैकं चिह्नम् अस्ति। यथा अ॒ग्निमी॑ळे इत्यत्र अकारः अनुदात्तः। अकारस्य नीचैः विद्यमाना रेखा अकारस्य अनुदात्तत्वं बोधयति। ग्नि इत्यस्य इकारः उदात्तः। उदात्तस्य कृते किमपि चिह्नं नास्ति। चिह्नविहीनः उदात्तः भवति। मी इत्यत्र ईकारः स्वरितः। ईकारस्य उपरि विद्यमाना रेखा स्वरितस्य सूचिका। एवम् अचः त्रयः स्वराः सम्भवन्ति। प्रत्येकं वर्णानां स्वरः प्रत्यययोगात् समासकरणात् इत्यादिहेतोः परिवर्त्यते। अस्मिन् प्रकरणे समासस्वरविषये ज्ञास्यामः। अर्थात् समासकरणेन कुत्र कः स्वरः भवति तद् आलोचयामः।

उद्देश्यानि-

इमं पाठं पठित्वा भवान्-

- समासस्य अन्ते जायमानं स्वरं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- तत्पुरुषसमासे पूर्वपदस्य स्वरं विधातुं शक्नुयात्।
- कर्मधारयसमासे पूर्वपदस्य स्वरं निर्णेतुं योग्यो भविष्यति।
- बहुव्रीहिसमासे पूर्वपदस्य स्वरं निश्चेतुम् सामर्थ्यम् अर्जयेत्।
- द्विगुसमासे कस्य पदस्य कः स्वरः भवति इति ज्ञास्यति।
- प्रकृतिस्वरत्वं कुत्र कुत्र इति पठिष्यति।
- सूत्राणाम् अर्थनिर्णयं कर्तुं प्रभवेत्।
- सूत्राणां व्याख्यानं कर्तुं सिद्धो भविष्यति।

१३.१) समासस्य॥ (६.१.२२३)

सूत्रार्थः- समासस्य अन्तः उदात्तः भवति।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण उदात्तस्वरः विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् एकमेव पदम् अस्ति। समासस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। "अन्त्योऽवत्याः" इति सूत्रात् अन्तः इति पदम् अनुवर्तते।

उदात्तः इति पदमत्रानुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति- समासस्य अन्तः उदात्तः भवति इति। उदात्तादिकं तु अचः एव सम्भवति। अतः अन्त्यः अच् उदात्तः भवति इत्यर्थः।

उदाहरणम्- राजपुरुषः

सूत्रार्थसमन्वयः-राज्ञः पुरुषः इति विग्रहे "षष्ठी" इति सूत्रेण षष्ठीतत्पुरुषसमासे राजपुरुषः इति रूपं भवति। समासत्वात् प्रकृतसूत्रेण राजपुरुष इत्यस्य अन्त्यः अकारः उदात्तः भवति।

१३.२) तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः॥ (६.२.२)

सूत्रार्थः- तत्पुरुषसमासे पूर्वपदं यदि तुल्यार्थवाचकं, तृतीयान्तं, सप्तम्यन्तं, उपमानवाचकम्, अव्ययं, कृत्यप्रत्ययान्तं वा भवति तर्हि पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः भवति।।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। प्रकृतिशब्दः स्वाभाविके वर्तते। प्रकृतिस्वरः नाम स्वाभाविकः स्वरः। प्रकृतिः स्वाभाविकः स्वरः यस्य सः प्रकृतिस्वरः। अर्थात् समासात् पूर्वं पदस्य यः स्वाभाविकः स्वरः भवति, समासात् परं स एव स्वरः तिष्ठति। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। तत्पुरुषे इति सप्तम्यन्तं पदम्। तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इति प्रथमान्तं पदम्। "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्" इति सूत्रात् प्रकृत्या इति पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। सूत्रार्थः भवति तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः पूर्वपदभूताः प्रकृत्या इति। प्रकृत्या इत्यस्य अर्थः स्वभावेन अवतिष्ठते इति। अर्थात् तत्पुरुषसमासे पूर्वपदं यदि तुल्यार्थवाचकं, तृतीयान्तं, सप्तम्यन्तं, उपमानवाचकम्, अव्ययं, कृत्यप्रत्ययान्तं वा भवति तर्हि पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः भवति। पूर्वपदस्य स्वरपरिवर्तनं न भवति।

उदाहरणम्- तुल्यंश्वेतः। किरिकाणः। अक्षशौण्डः। शस्त्रीश्यामा।

सूत्रार्थसमन्वयः- तुल्यश्वेतः- अत्र कृत्यतुल्याख्या अजात्या इति सूत्रेण कर्मधारयसमासः जातः। अत्र पूर्वपदं तुल्यार्थवाचकम् अस्ति किञ्च यतोऽनावः इति सूत्रेण आद्युदात्तम्। अतः प्रकृतसूत्रेण तुल्यश्वेतः इति समस्तपदस्य तुल्य इति पदम् आद्युदात्तं भवति।

किरिकाणः- किरिणा काणः इति विग्रहे तृतीयातत्पुरुषसमासे किरिकाणः इति रूपं भवति। अत्र किरि इति अन्तोदात्तं पदम्। अतः प्रकृतसूत्रेण किरिकाणः इत्यत्र किरि इति अन्तोदात्तं भवति।

अक्षशौण्डः- अक्षेषु शौण्डः इति विग्रहे सप्तमीतत्पुरुषसमासे अक्षशौण्डः इति रूपम्। अक्षशब्दः अन्तोदात्तः। अतः अक्षशौण्डः इत्यत्र अक्षशब्दः अन्तोदात्तः एव तिष्ठति।

शस्त्रीश्यामा- शस्त्री इव श्यामा इति विग्रहे उपमानानि सामान्यवचनैः इति सूत्रेण तत्पुरुषसमासः जातः। शस्त्रीशब्दः अन्तोदात्तः। अतः प्रकृतसूत्रेण शस्त्रीश्यामा इत्यत्र शस्त्री इति अन्तोदात्तः एव तिष्ठति।

अब्राह्मणः- न ब्राह्मणः इति विग्रहे नञ्तत्पुरुषसमासे अब्राह्मणः इति रूपं भवति। अत्र पूर्वपदं नञ् इति निपातः, निपाताः आद्युदात्ताः इति सूत्रेण आद्युदात्तः च। अतः प्रकृतसूत्रेण अब्राह्मणः इत्यत्र पूर्वपदम् अद्युदात्तमेव तिष्ठति।

मुहूर्तसुखम्- मुहूर्तं सुखम् इति विग्रहे अत्यन्तसंयोगे च इति सूत्रेण द्वितीयातत्पुरुषसमासः जातः। अत्र पूर्वपदं द्वितीयान्तम्, अन्तोदात्तं च। अतः प्रकृतसूत्रेण मुहूर्तसुखम् इत्यत्र पूर्वपदम् अन्तोदात्तमेव तिष्ठति।

भोज्योष्णम्- भोज्यं च तत् उष्ण्यम् इति विग्रहे कर्मधारयसंज्ञकः तत्पुरुषसमासः जातः। भोज्यम् इति कृत्यप्रत्ययान्तं पदम्, स्वरितं च। अतः भोज्योष्णम् इति समस्तपदस्य भोज्यशब्दः स्वरितः एव तिष्ठति।

१३.३) वा भुवनम्॥ (६.२.२०)

सूत्रार्थः- ऐश्वर्ये अर्थे तत्पुरुषे पत्यौ उत्तरपदे भुवनं पूर्वपदं वा प्रकृत्या।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेणानेन प्रकृतिस्वरः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। वा इत्यव्ययपदम्। भुवनम् इति प्रथमान्तं पदम्। "पत्यावैश्वर्ये" इति अनुवर्तते। "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्" इति सूत्रात् प्रकृत्या इति पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। "तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः" इति सूत्रात् तत्पुरुषे इति अनुवर्तते। ऐश्वर्ये इति तत्पुरुषे इत्यनेन सह अन्वेति। उत्तरपदे इति अध्याहार्यम्। तच्च पत्यौ इत्यनेन सह अन्वेति। अतः सूत्रार्थः भवति- ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पतिशब्दे उत्तरपदे सति पूर्वपदस्य भुवनशब्दस्य विकल्पेन प्रकृतिस्वरः भवति इति।

उदाहरणम्- भुवंनपतिः। भुवनपतिः।

सूत्रार्थसमन्वयः- भुवनपतिः इत्यत्र भुवनस्य पतिः इति विग्रहे तत्पुरुषसमासः जातः। अत्र भुवनशब्दः पूर्वपदम्। पतिशब्दश्च उत्तरपदम् अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण भुवनशब्दस्य विकल्पेन प्रकृतिस्वरः भवति। तेन प्रकृतिस्वरपक्षे आद्युदात्तः भवति।

१३.४) पूर्वे भूतपूर्वे॥ (६.२.२२)

सूत्रार्थः- पूर्वशब्दे उत्तरपदे भूतपूर्वे अर्थे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या भवति।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं विराजते। पूर्वे इति सप्तम्यन्तं पदम्। भूतपूर्वे इत्यपि सप्तम्यन्तं पदम्। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। उत्तरपदे इति अध्याहार्यम्। तच्च उत्तरपदं पूर्वे इत्यनेन सह अन्वेति। अतः सूत्रार्थः भवति- पूर्वशब्दे उत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः भवति इति।

उदाहरणम्- आढ्यपूर्वः।

सूत्रार्थसमन्वयः- आढ्यः भूतपूर्वः इति विग्रहे आढ्यपूर्वः इति रूपम्। अत्र पूर्वशब्दः भूतपूर्वे अर्थे वर्तते। पूर्वशब्दः उत्तरपदम् अपि वर्तते। अतः अत्र प्रकृतसूत्रेण आढ्य इति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं भवति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. समासस्य अन्तः किं भवति?

२. तुल्यशब्दः आद्युदात्तः अन्तोदात्तः वा?

३. अक्षशौण्डः इत्यस्य विग्रहवाक्यं किम्?

४. भौज्योष्णम् इत्यत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं केन विधीयते?

५. वा भुवनम् इति सूत्रस्य अर्थः कः?

६. भुवनपतिः इत्यत्र भुवनशब्दस्य कः स्वरः?

७. पूर्वे भूतपूर्वे इति सूत्रेण किं विधीयते?

१३.५) विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु॥ (६.२.२४)

सूत्रार्थः- विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं विराजते। विस्पष्टादीनि इति प्रथमान्तं पदम्। गुणवचनेषु इति सप्तम्यन्तं पदम्। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। उत्तरपदेषु इति अध्याहार्यम्। अतः सूत्रार्थः भवति- गुणवचनेषु उत्तरपदेषु विस्पष्टादीनां पूर्वपदानां प्रकृतिस्वरः भवति इति।

उदाहरणम्- विस्प॑ष्टकटुकम्।

सूत्रार्थसमन्वयः- विस्पष्टं कटुकम् इति विग्रहे अत्र समासः। कटुकम् इति गुणवाचकं पदम्। तच्च उत्तरपदम्। अतः प्रकृतसूत्रेण विस्पष्टम् इति अस्य प्रकृतिस्वरः भवति। विस्पष्टशब्दः गतिरनन्तरः इति सूत्रेण आद्युदात्तः। तस्मात् विस्पष्टकटुकम् इत्यत्र विस्पष्टशब्दः आद्युदात्तः एव तिष्ठति।

विशेषः- विस्पष्टकटुकम् इत्यत्र न कर्मधारयसमासः। कर्मधारयसमासः विशेष्यविशेषणयोः मध्ये भवति। अत्र विस्पष्टम् इति कटुकस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं कटुकत्वं, तस्य विशेषणं, न तु कटुकस्य। अतः अत्र सामान्यसमासः एव स्वीकर्तव्यः।

१३.६) कुमारश्च॥ (६.२.२७)

सूत्रार्थः- पूर्वपदस्थः कुमारशब्दः कर्मधारये समासे प्रकृत्या भवति।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं विराजते। कुमारः इति प्रथमान्तं पदम्। च इत्यव्ययपदम्। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये इति सूत्रात् कर्मधारये इति पदम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति कर्मधारये समासे पूर्वपदस्य कुमारशब्दस्य प्रकृतिस्वरः भवति इति।

उदाहरणम्- कुमारश्रमणा। कुमारकुलटा। कुमारतापसी।

सूत्रार्थसमन्वयः- कुमारी च इयं कुलटा इति विग्रहे कर्मधारयसमासे कुमारी इत्यस्य पुंवद्भावे कुमारकुलटा इति रूपम्। अन्तोदात्तः कुमारशब्दः अत्र पूर्वपदम्। अतः प्रकृतसूत्रेण कुमारश्रमण इत्यत्र कुमारशब्दः अपि अन्तोदात्तः एव तिष्ठति।

१३.७) बह्वन्यतरस्याम्॥ (६.२.३०)

सूत्रार्थः- द्विगौ समासे इगन्तादिषु उत्तरपदेषु पूर्वपदस्थः बहुशब्दः अन्यतरस्यां प्रकृत्या भवति।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं विराजते। बहु इति प्रथमान्तं पदम्। अन्यतरस्याम् इति अव्ययपदम्। इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ इति सूत्रात् इगन्तकालकपालभगालशरावेषु इति द्विगौ इति च पदद्वयम् अत्र अनुवर्तते। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। उत्तरपदेषु इति अध्याहार्यम्। अतः सूत्रार्थः भवति द्विगुसमासे इगन्तकालकपालभगालशरावेषु उत्तरपदेषु पूर्वपदस्य बहुशब्दस्य अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरः भवति इति। अत्र कालशब्देन कालवाचकस्य शब्दस्य ग्रहणं भवति।

उदाहरणम्- बह्वरत्निः।बह्वरत्निः। बहुमास्यः। बहुमास्यः। बहुकपालः। बहुकपालः। बहुभगालः। बहुभगालः। बहुशरावः। बहुशरावः।।

सूत्रार्थसमन्वयः-

बह्वरत्निः- बहवः अरत्नयः प्रमाणम् अस्य इति विग्रहे तद्धितार्थे तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति सूत्रेण द्विगुसमासे बह्वरत्निः इति रूपम्। अत्र पूर्वपदं बहुशब्दः, उत्तरपदं च इगन्तम्। अतः प्रकृतसूत्रेण अत्र पूर्वपदस्य बहुशब्दस्य विकल्पेन प्रकृतिस्वरः भवति। पक्षे अनुदात्तस्वरः भवति। अत्र बहु+अरत्निः इत्यवस्थायां यणादेशे बह्वरत्निः इति भवति। बहुशब्दः अन्तोदात्तः। किन्तु यणादेशत्वात् प्रकृतिस्वरपक्षे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य इति सूत्रेण स्वरितस्वरः भवति। तस्मात् बह्वरत्निः, बह्वरत्निः इति रूपद्वयं प्राप्यते।

बहुमास्यः- बहून् मासान् भृतः इति विग्रहे तद्धितार्थे द्विगुसमासे यप्प्रत्यये बहुमास्यः इति रूपम्। अत्र बहुशब्दः पूर्वपदम्। उत्तरपदञ्च कालवाचकम्। अतः प्रकृतसूत्रेण अत्र पूर्वपदस्य बहुशब्दस्य विकल्पेन प्रकृतिस्वरः भवति। पक्षे अनुदात्तस्वरः भवति। तेन बहुमास्यः, बहुमास्यः इति रूपद्वयं भवति।

बहुकपालः- बहुषु कपालेषु संस्कृतः इति विग्रहे द्विगुसमासे बहुकपालः इति रूपं भवति। अत्र अन्तोदात्तः बहुशब्दः पूर्वपदम्। उत्तरपदञ्च कपालशब्दः। अतः प्रकृतसूत्रेण अत्र पूर्वपदस्य बहुशब्दस्य

विकल्पेन प्रकृतिस्वरः भवति। पक्षे अनुदात्तस्वरः भवति। तेन बहुकपालः, बहुकपालः इति रूपद्वयं भवति।

बहुभगालः- बहुषु भगालेषु संस्कृतः इति विग्रहे द्विगुसमासे बहुभगालः इति रूपम्। अत्र अन्तोदात्तः बहुशब्दः पूर्वपदम्। उत्तरपदञ्च भगालशब्दः। अतः प्रकृतसूत्रेण अत्र पूर्वपदस्य बहुशब्दस्य विकल्पेन प्रकृतिस्वरः भवति। पक्षे अनुदात्तस्वरः भवति। तेन बहुभगालः, बहुभगालः इति रूपद्वयं भवति।

बहुशरावः- बहुषु शरावेषु संस्कृतः इति विग्रहे द्विगुसमासे बहुशहावः इति रूपम्। अत्र अन्तोदात्तः बहुशब्दः पूर्वपदम्। उत्तरपदञ्च शरावशब्दः। अतः प्रकृतसूत्रेण अत्र पूर्वपदस्य बहुशब्दस्य विकल्पेन प्रकृतिस्वरः अन्तोदात्तः भवति। पक्षे अनुदात्तस्वरः भवति। तेन बहुभगालः, बहुभगालः इति रूपद्वयं भवति।

१३.८) कार्तकौजपादयश्च॥ (६.२.३७)

सूत्रार्थः- कार्तकौजपादयो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपदं प्रकृत्या भवति।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं विराजते। कार्तकौजपादयः इति प्रथमान्तं पदम्। च इत्यव्ययपदम्। राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु इति सूत्रात् द्वन्द्वे इति पदम् अत्र अनुवर्तते। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति, पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति- कार्तकौजपादीनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या भवति इति। अर्थात् कार्तकौजपादिशब्दानां मध्ये ये द्वन्द्वसमासनिष्पन्नाः तेषां पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः भवति इत्यर्थः।

उदाहरणम्- कार्तकौजपौ।

सूत्रार्थसमन्वयः- कृतस्य अपत्यम् इत्यर्थे कृतशब्दात् अण्प्रत्यये कार्तः इति रूपम्। कुजपस्य अपत्यम् इत्यर्थे कुजपशब्दात् अण्प्रत्यये कौजपः इति रूपम्। शब्दद्वयम् अण्प्रत्ययान्तम्। अतः अन्तोदात्तम्। कार्तश्च कौजपश्च इति विग्रहे द्वन्द्वसमासे कार्तकौजपौ इति रूपम्। द्वन्द्वसमासत्वात् प्रकृतसूत्रेण कार्त इति पूर्वपदम् अन्तोदात्तं भवति।

पाठगतप्रश्नाः-२

८. विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु इति सूत्रेण किं विधीयते?
९. विस्पष्टशब्दः आद्युदात्तः अन्तोदात्तः वा?
१०. कस्मिन् समासे पूर्वपदस्य कुमारशब्दस्य प्रकृतिस्वरः भवति?
११. कुमारश्च इति सूत्रस्य उदाहरणमेकं दीयताम्?
१२. बहुमास्य इत्यत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं केन सूत्रेण विधीयते?
१३. कार्तकौजपादयश्च इति सूत्रेण किं विधीयते?

१४. कार्त इत्यस्य कः अर्थः?

१३.९) चतुर्थी तदर्थे(६.२.४३)

सूत्रार्थः- चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या।

सूत्रव्याख्या-विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं विराजते। चतुर्थी इति प्रथमान्तं पदम्। तदर्थे इति सप्तम्यन्तं पदम्। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति, पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। चतुर्थी इति प्रत्ययस्य ग्रहणम्। प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः इति न्यायेन तदन्तग्रहणे चतुर्थ्यन्तम् इति भवति। अतः सूत्रार्थः भवति चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थे उत्तरपदे प्रकृत्या भवति इति। तस्मै इदम् इति तदर्थम्। तच्छब्देनात्र चतुर्थ्यन्तार्थः उच्यते। अतः तदर्थ इत्यस्य चतुर्थ्यन्तार्थाय इदम् इत्यर्थः।

उदाहरणम्- यूपदारु।

सूत्रार्थसमन्वयः- यूपाय दारु इति विग्रहे यूपदारु इति रूपम्। अत्र यूपाय इति चतुर्थ्यन्तं पदम्। चतुर्थ्यन्तस्य यूप इत्यस्य यः अर्थः सः तच्छब्देन उच्यते। तस्मै यूपाय इदं दारु। अतः दारु इति तदर्थः भवति। एवं यूपदारु इत्यत्र पूर्वपदं यूपाय इति चतुर्थ्यन्तं पदम्। तदर्थः दारु उत्तरपदम्। अतः प्रकृतसूत्रेण यूपदारु इत्यत्र यूप इति पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः भवति। यूपशब्दः आद्युदात्तः। अतः यूपदारु इत्यत्र समासे सत्यपि प्रकृतसूत्रेण यूपशब्दः आद्युदात्तः एव तिष्ठति।

विशेषः- तदर्थशब्देन अत्र प्रकृतिविकृतिभावः एव गृह्यते। तेन रन्धनाय स्थाली इत्यादौ स्थाली रन्धनस्य तदर्था भवितुं नार्हति यतः अत्र रन्धनस्थाल्योः मध्ये प्रकृतिविकृतिभावः नास्ति।

१३.१०) अर्थे(६.२.४४)

सूत्रार्थः- अर्थशब्दे उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृत्या भवति।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे एकमेव पदम् अस्ति। अर्थे इति सप्तम्यन्तं पदम्। चतुर्थी तदर्थे इति सूत्रात् चतुर्थी इति पदम् अनुवर्तते। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति, पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। चतुर्थी इति प्रत्ययस्य ग्रहणम्। प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः इति न्यायेन तदन्तग्रहणे चतुर्थ्यन्तम् इति भवति। अतः सूत्रार्थः भवति - चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं अर्थे उत्तरपदे प्रकृत्या भवति इति।

उदाहरणम्- मात्रार्थम्।

सूत्रार्थसमन्वयः- मात्रे इदम् इति विग्रहे मात्रार्थम् इति रूपम्। मातृशब्दः अन्तोदात्तः। मात्रार्थम् इत्यत्र अर्थशब्दः उत्तरपदे वर्तते। अतः प्रकृतसूत्रेण मात्रार्थम् इत्यत्र समासे सत्यपि पूर्वपदं मातृशब्दः इति अन्तोदात्तः भवति।

१३.११) क्ते च(६.२.४५)

सूत्रार्थः- क्तान्ते च उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या भवति।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। क्ते इति सप्तम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। चतुर्थी तदर्थे इति सूत्रात् चतुर्थी इति पदम् अनुवर्तते। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति, पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। चतुर्थी इति प्रत्ययस्य ग्रहणम्। प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः इति न्यायेन तदन्तग्रहणे चतुर्थ्यन्तम् इति भवति। क्ते क्तप्रत्यये इत्यर्थः। अत्रापि प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः इति न्यायेन तदन्तविधौ क्तान्ते इति रूपं भवति। उत्तरपदे इति अध्याहार्यम्। अतः सूत्रार्थः भवति - क्तान्ते उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तस्य पूर्वपदं प्रकृत्या भवति इति।

उदाहरणम्- गोहि॑तम्। अश्व॑हितम्। म॒नुष्य॑हितम्। गोर॑क्षितम्। अश्व॑रक्षितम्।

सूत्रार्थसमन्वयः- गोभ्यः हितम् इति विग्रहे चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः इति सूत्रेण चतुर्थीतत्पुरुषसमासे गोहितम् इति रूपम्। अत्र पूर्वपदं गवे इति चतुर्थ्यन्तम्। उत्तरपदं च हितम् इति क्तप्रत्ययान्तम्। गोशब्दः अन्तोदात्तः। अतः प्रकृतसूत्रेण गोहितम् इत्यत्र समासे सत्यपि गो इति अस्य प्रकृतिस्वरः भवति। तेन गोशब्दः अन्तोदात्तः एव तिष्ठति।

एवम् अश्व॑हितम्, म॒नुष्य॑हितम्, गोर॑क्षितम् अश्व॑रक्षितम् इत्यादौ अपि भवति। अश्वशब्दः आद्युदात्तः। मनुष्यशब्दः अन्तस्वरितः।

१३.१२) कर्मधारयोऽनिष्ठा(६.२.४६)

सूत्रार्थः- कर्मधारये समासे क्तान्ते उत्तरपदे अनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृत्या भवति।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। कर्मधारये इति सप्तम्यन्तं पदम्। अनिष्ठा इति प्रथमान्तं पदम्। न निष्ठा इति अनिष्ठा। क्ते च इति सूत्रात् क्ते इति पदम् अनुवर्तते। क्ते इति प्रत्ययः। प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः इति न्यायेन तदन्तविधौ क्तान्ते इति रूपं भवति। निष्ठा इत्यनेन क्तप्रत्ययस्य क्तवतुप्रत्ययस्य च परामर्शः। क्तक्तवतू निष्ठा इति सूत्रमत्र प्रमाणम्। निष्ठा इति प्रत्ययत्वात् प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः इति न्यायेन तदन्तविधौ निष्ठान्तम् इति रूपं भवति। अतः अनिष्ठा इत्यस्य अनिष्ठान्तम् इत्यर्थः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति, पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। उत्तरपदे इति अध्याहार्यम्। अतः सूत्रार्थः भवति - क्तान्ते उत्तरपदे अनिष्ठान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः भवति इति।

उदाहरणम्- श्रेणि॑कृताः। ऊ॒ककृ॑ताः। पू॒गकृ॑ताः।

सूत्रार्थसमन्वयः- श्रेणिः च असौ कृतः इति विग्रहे श्रेण्यादयः कृतादिभिः इति सूत्रेण कर्मधारयसमासे बहुवचने श्रेणिकृताः इति रूपम्। अत्र पूर्वपदं श्रेणिशब्दः। श्रेणि इति क्तप्रत्ययान्तमपि नास्ति क्तवतुप्रत्ययान्तमपि नास्ति। अतः पूर्वपदम् अत्र अनिष्ठान्तम्। उत्तरपदं च क्तप्रत्ययान्तम्। अतः

प्रकृतसूत्रेण श्रेणिकृताः इत्यत्र समासे सत्यपि श्रेणिशब्दः प्रकृतिस्वरः भवति। श्रेणिशब्दस्य आद्युदात्तः भवति। तेन श्रेणि॑कृताः इति रूपं भवति।

एवम् ऊ॒ककृ॑ताः, पू॒गकृ॑ताः इत्यादौ अपि बोद्धव्यम्। ऊकशब्दः पूगशब्दश्च अन्तोदात्तः।

विशेषः- कर्मधारयसमासे एव अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। न अन्यत्र। यथा श्रेणिकृताः इत्यत्रैव यदि श्रेण्या कृताः इति विग्रहे तृतीयातत्पुरुषसमासः स्वीक्रियते तर्हि कर्मधारयसमासाभावात् प्रकृतसूत्रेण श्रेणि इति अत्र प्रकृतिस्वरः न भवति।

किञ्च पूर्वपदम् अनिष्ठान्तमेव भवेत्। कृताकृतम् इत्यत्र कृतञ्च तत् अकृतम् इति विग्रहे कर्मधारयसमासे कृताकृतम् इति रूपम्। अत्र कर्मधारयसमासः वर्तते। उत्तरपदं क्तप्रत्ययान्तमपि वर्तते। किन्तु पूर्वपदं निष्ठान्तम्। अतः प्रकृतसूत्रेण कताकृतम् इत्यत्र कृत इति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः न भवति।

१३.१३) तृतीया कर्मणि॥ (६.२.४८)

सूत्रार्थः- कर्मवाचिनि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृत्या भवति।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। तृतीया इति प्रथमान्तं पदम्। कर्मणि इति सप्तम्यन्तं पदम्। क्ते च इति सूत्रात् क्ते इति पदम् अनुवर्तते। क्त इति एकः प्रत्ययः। प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः इति न्यायेन तदन्तविधौ क्तान्ते इति रूपं भवति। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति, पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। पूर्वपदसामर्थ्यात् उत्तरपदे इति पदम् अध्याहार्यम्। अतः सूत्रार्थः भवति - कर्मवाचिनि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः भवति इति।

उदाहरणम्- अ॒हिह॑तः। न॒खनि॑र्भिन्नः। दात्र॑लूनः।

सूत्रार्थसमन्वयः- अहिना हतः इति विग्रहे तृतीयातत्पुरुषसमासे अहिहतः इति रूपम्। हन्-धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये हतः इति रूपम्। अतः उत्तरपदमत्र कर्मवाचकं क्तप्रत्ययान्तम्। पूर्वपदं च तृतीयान्तम्। अतः प्रकृतसूत्रेण अहिहतः इत्यत्र अहिशब्दः प्रकृतिस्वरः भवति। अहिशब्दः अन्तोदात्तः। अतः अन्तोदात्तः एव तिष्ठति। तेन अ॒हिह॑तः एवं प्रयोगो भवति।

एवं न॒खनि॑र्भिन्नः, दात्र॑लूनः इत्यादौ अपि बोद्धव्यम्। नखशब्दः अन्तोदात्तः। दात्रशब्दः आद्युदात्तः।

पाठगतप्रश्नाः-३

१५. चतुर्थी तदर्थे इति सूत्रस्य कः अर्थः?

१६. यूपदारु इत्यस्य विग्रहवाक्यं किम्?

१७. मात्रार्थम् इत्यत्र पूर्वपदं मातृशब्दः केन सूत्रेण अन्तोदात्तः भवति?

१८. मात्रर्थम् इत्यसय विग्रहवाक्यं किम्?

१९. क्तान्ते च उत्तरपदे केन सूत्रेण चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या भवति?

२०. श्रेणिकृताः इत्यत्र कः समासः स्वीक्रियते चेत् पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं भवति? केन सुत्रेण?

२१. कयोः निष्ठासंज्ञा भवति?

२२. कदा तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृत्या भवति।?

२३. नखनिर्भिन्नः इत्यत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं केन सूत्रेण?

१३.१४) गतिरनन्तरः॥ (६.२.४९)

सूत्रार्थः- कर्मवाचिनि क्तान्ते उत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृत्या भवति।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। गतिः इति प्रथमान्तं पदम्। अनन्तरः इत्यपि प्रथमान्तं पदम्। अनन्तरः इत्यस्य अव्यवहितः इत्यर्थः। तृतीया कर्मणि इति सूत्रात् कर्मणि इत्यनुवर्तते। क्ते च इति सूत्रात् क्ते इति पदम् अनुवर्तते। क्त इति एकः प्रत्ययः। प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः इति न्यायेन तदन्तविधौ क्तान्ते इति रूपं भवति। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति, पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। उत्तरपदे इति अध्याहार्यम्। अतः सूत्रार्थः भवति - कर्मवाचिनि क्तान्ते उत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृत्या भवति इति।

उदाहरणम्- प्रकृतः। प्रहृतः।

सूत्रार्थसमन्वयः- प्रकृतः इत्यत्र कुगतिप्रादयः इति सूत्रेण गतिसमासः जातः। अत्र कृत इति क्तप्रत्ययान्तम् उत्तरपदम्। क्तप्रत्ययः अत्र कर्मणि विहितः। क्तप्रत्ययान्तस्य अव्यवहितं पूर्वपदं प्र इति। प्र इति गतिसंज्ञकः आद्युदात्तश्च। अतः प्रकृतसूत्रेण प्र इति अस्य प्रकृतिस्वरः भवति। तेन आद्युदात्तत्वात् प्रकृतः इत्येवं रूपं भवति। एवं प्रहृतः इत्यत्रापि। समासे सत्यपि प्रकृतः इत्यत्र प्रकृतसूत्रेण प्रकृतिस्वरः अर्थात् अन्तोदात्तः भवति।

१३.१५) कतरकतमौ कर्मधारये॥ (६.२.५७)

सूत्रार्थः- कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासे अन्यतरस्यां प्रकृत्या भवति।

सूत्रव्याख्या- सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं विराजते। कतरकतमौ इति प्रथमान्तं समस्तं पदम्। कतरश्च कतमश्च कतरकतमौ इति द्वन्द्वः। कर्मधारये इति सप्तम्यन्तं पदम्। ईषदन्यतरस्याम् इति सूत्रात् अन्यतरस्याम् इति पदम् अनुवर्तते। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति, पूर्वपदम् इति च पदद्वयम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति - कर्मधारयसमासे पूर्वपदस्य कतरशब्दस्य कतमशब्दस्य च विकल्पेन प्रकृतिस्वरः भवति इति।

उदाहरणम्- कतरकठः। कतरकठः। कतमकठः। कतमकठः।

सूत्रार्थसमन्वयः- कतरशब्दः कतमशब्दश्च अन्तोदात्तः। कतरश्चासौ कठः इति विग्रहे कर्मधारयसमासे कतरकठः इति रूपम्। अस्मिन् कर्मधारयसमासे पूर्वपदं कतरशब्दः। अतः प्रकृतसूत्रेण कतरशब्दस्य विकल्पेन प्रकृतिस्वरः भवति। अतः एकस्मिन् पक्षे अन्तोदात्तः भवति, अपरपक्षे च समासान्तः उदात्तः भवति। तेन क॒त॒रक॑ठः इति, क॒त॒रक॒ठः इति च रूपद्वयं प्राप्यते।

एवं कतमकठः इत्यत्रापि कतमश्चासौ कठः इति विग्रहे कर्मधारयसमासे कतमकठः इति रूपं भवति। अत्रापि पूर्ववत् कतमशब्दस्य प्रकृतसूत्रेण विकल्पेन प्रकृतिस्वरः भवति। तेन क॒त॒मक॑ठः इति, क॒त॒म॒क॒ठः इति च रूपद्वयं प्राप्यते।

१३.१६) आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि॥ (६.२.१०४)

सूत्रार्थः- आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिनि उत्तरपदे दिक्छब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति।

सूत्रव्याख्या- सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण अन्तोदात्तस्वरः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदत्रयं विराजते। आचार्योपसर्जनः इति प्रथमान्तं पदम्। च इत्यव्ययपदम्। अन्तेवासिनि इति सप्तम्यन्तं पदम्। आचार्योपसर्जनः इति अन्तेवासिनि इत्यस्य विशेषणम्। आचार्योपसर्जनः इत्यत्र सप्तम्यर्थे प्रथमा विहिता। उपसर्जनं नाम अप्रधानम्। आचार्यः उपसर्जनम् अप्रधानं यस्य सः आचार्योपसर्जनः। आचार्योपसर्जनश्चासौ अन्तेवासी इति आचार्योपसर्जनान्तेवासी। तद्वाचिनि इत्यर्थः। उत्तरपदे इति अध्याहार्यम्। दिक्शब्दाः ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु इति सूत्रात् दिक्शब्दाः इति पदम् अत्र अनुवर्तते। अन्तः इत्यधिकारः अत्र आगच्छति। आदिरूदात्तः इति सूत्रात् उदात्तः इति पदम् अत्र अनुवर्तते। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् पूर्वपदम् इति पदम् अत्र अनुवर्तते। तच्च पूर्वपदानि इति बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते। अतः सूत्रार्थः भवति आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिनि उत्तरपदे दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति इति।

उदाहरणम्- पू॒र्वपा॑णिनीयाः। अ॒प॒रपा॑णिनीयाः। पू॒र्वका॑शकृत्स्नाः। अ॒प॒रका॑शकृत्स्नाः।

सूत्रार्थसमन्वयः- पूर्वाः च इमे पाणिनीयाः इति विग्रहे पूर्वपाणिनीयाः इति रूपम्। अत्र पूर्वपदं पूर्व इति शब्दः। स च दिग्वाची। अतः दिक्शब्दः अत्र पूर्वपदम्। पाणिनेः आचार्यस्य अन्तेवासिनः इति पाणिनीयाः। अत्र अन्तेवासिनः प्राधान्येन उच्यन्ते आचार्यस्तु तद्विशेषणत्वात् उपसर्जनभावेन उच्यते। एवं पाणिनीयाः इति आचार्योपसर्चनान्तेवासिवाचि उत्तरपदं भवति। तादृशे उत्तरपदे सति पूर्वपदं दिक्शब्दः प्रकृतसूत्रेण अन्तोदात्तः भवति। तस्मात् पू॒र्वपा॑णिनीयाः इति रूपं भवति।

एवम् अ॒प॒रपा॑णिनीयाः, पू॒र्वका॑शकृत्स्नाः, अ॒प॒रका॑शकृत्स्नाः इत्यादौ अपि बोद्धव्यम्।

१३.१७) बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्॥ (६.२.१०६)

सूत्रार्थः- बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः अन्तोदात्तः स्यात् संज्ञायां सत्याम्।

सूत्रव्याख्या- सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण अन्तोदात्तः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदत्रयं विराजते। बहुव्रीहौ इति सप्तम्यन्तं पदम्। विश्वम् इति प्रथमान्तं पदम्। संज्ञायाम् इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र विषयसप्तमी इति बोद्धव्यम्। अन्तः इत्यधिकारः अत्र आगच्छति। उदात्तः इति पदम् अत्र अनुवर्तते। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् पूर्वपदम् इति पदम् अत्र अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः - भवति बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये विश्वशब्दः पूर्वपदम् अन्तोदात्तं भवति इति।

उदाहरणम्- विश्वदेवः। विश्ववयशाः। विश्वमहान्।

सूत्रार्थसमन्वयः- विश्वः देवः यस्य इति विग्रहे विश्वदेवः इति रूपम्। अत्र बहुव्रीहिसमासः जातः। विश्वशब्दश्च अत्र पूर्वपदम्। अतः प्रकृतसूत्रेण विश्वशब्दः अन्तोदात्तः भवति। तेन विश्वदेवः इत्येवं रूपं भवति।

एवं विश्ववयशाः, विश्वमहान् इत्यादौ अपि बोद्धव्यम्।

विशेषः- विश्वदेवाः इत्यादौ यदि विश्वे च ते देवाः इति विग्रहे तत्पुरुषसमासः स्वीक्रियते तर्हि प्रकृतसूत्रेण अत्र विश्वशब्दस्य अन्तोदात्तत्वं न भवति।

१३.१८) देवताद्वन्द्वे च॥ (६.२.१४१)

सूत्रार्थः - देवताद्वन्द्वे युगपत् उभे प्रकृत्या भवतः।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण प्रकृतिस्वरः विधीयते। सूत्रे अस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। देवताद्वन्द्वे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। देवतानां द्वन्द्वः देवताद्वन्द्वः तस्मिन् देवताद्वन्द्वे इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। देववाचिशब्दानां द्वन्द्वसमासे इत्यर्थः। उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् इति इति सूत्रात् उभे इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदं युगपत् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। उभे इत्यस्य पूर्वोत्तरपदे इत्यर्थः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सूत्रात् प्रकृत्या इति तृतीयान्तं पदम् अनुवर्तते। तेन अस्य सूत्रस्य अर्थः भवति- देवतावाचिनां यः द्वन्द्वसमासः तत्र युगपत् पूर्वोत्तरपदे प्रकृत्या भवतः। अर्थात् पूर्वं यथा स्वरः आसीत् तथा एव भवति इति।

उदहरणम्- आ य इन्द्रावरुणौ। इन्द्रावृहस्पती वयम् इति द्वयम् अस्य सूत्रस्य उदाहरणम्।

सूत्रार्थसमन्वयः- इन्द्रावरुणौ इत्यत्र देवतावाचकानां द्वन्द्वसमासः अस्ति। इन्द्रश्च वरुणश्च इति अत्र विग्रहः। अतः तयोः यथा पूर्वं स्वरः आसीत् तथा एव भवति। एवं इन्द्रावृहस्पती इत्यपि।

पाठगतप्रश्नाः-४

२४. गतिरनन्तरः इति सूत्रस्य अर्थः कः?

२५. कतरशब्दः आद्युदात्तः अन्तोदात्तः वा?

२६. आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि इत्यत्र उपसर्जनं नाम किम्?

२७. पूर्वपाणिनीयाः इत्यत्र केन सूत्रेण पूर्वशब्दस्य अन्तोदात्तत्वं विधीयते?

२८. कतमकठः इत्यत्र कः समासः?

२९. विश्वशब्दः कदा अन्तोदात्तः भवति?

३०. देवताद्वन्द्वे च इति सूत्रस्य कः अर्थः?

पाठसारः

पूर्वतनेषु पाठादिषु धातुस्वराः, प्रातिपदिकस्वराः, फिट्-स्वराः, प्रत्ययस्वराश्च अस्माभिः पठिताः सन्ति। प्रकृतपाठे अस्मिन् अस्माभिः समासस्वराः आलोच्यन्ते। यथा समासस्य इत्यनेन शास्त्रेण अन्तः उदात्तः भवति। यथा राजपुरुषः इति समासस्थले अन्त्यस्य अकारस्य उदात्तः विधीयते। अस्माभिः समासादिपाठपठनवेलायां ज्ञातम् अस्ति यत् समासे पूर्वपदम्, उत्तरपदञ्च तिष्ठति। साधारणतया राजपुरुषः इत्यादिस्थले समासस्य इति सूत्रेण अन्त्यस्य इत्युक्ते उत्तरपदस्य अन्तिमस्य अकारस्य उदात्तत्वं विधीयते। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इत्यादिसूत्रेण पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः विधीयते। प्रकृतिस्वरः इत्युक्ते समासभवनात् प्राक् यः स्वाभाविकः स्वरः आसीत्, समासकरणात् परमपि स एव स्वरः तिष्ठति। तत्पुरुषसमासे पूर्वपदं यदि तुल्यार्थवाचकं, तृतीयान्तं, सप्तम्यन्तं, उपमानवाचकम्, अव्ययं, कृत्यप्रत्ययान्तं वा भवति तर्हि पूर्वपदं प्रकृत्या भवति। यथा तुल्यश्वेतः इति। तुल्यशब्दस्य समासात् प्राक् आद्युदात्तत्वं यथा आसीत् तथैव समासकरणात् परमपि आद्युदात्तत्वमेव भवति। वा भुवनम्, पूर्वे भूतपूर्वे इत्यादीनि सूत्राणि पूर्वपदस्य विकल्पेन प्रकतिस्वरः विधीयते। देवताद्वन्द्वे युगपत् उभे प्रकृत्या भवतः। अर्थात् देवतावाचिनां द्वन्द्वे समासे पूर्वपदम् उत्तरपदञ्च उभौ प्रकृत्या भवतः। इन्द्रावरुणौ इत्यत्र देवतावाचकानां द्वन्द्वसमासः अस्ति। इन्द्रश्च वरुणश्च इति अत्र विग्रहः। अतः तयोः (पूर्वपदोत्तपदयोः) यथा पूर्वं स्वरः आसीत् तथा एव समासात् परम् अपि भवति।

पाठान्तप्रश्नाः-

इमानि सूत्राणि व्यख्यात-

१. तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः

२. कुमारश्च

३. बह्वन्यतरस्याम्

४. कार्तकौजपादयश्च

५. चतुर्थी तदर्थे

६. कर्मधारयोऽनिष्ठा

७. गतिरनन्तरः

८. आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. समासस्य अन्तः उदात्तः भवति?

२. तुल्यशब्दः आद्युदात्तः।?

३. अक्षशौण्डः इत्यस्य विग्रहवाक्यं अक्षेषु शौण्डः इति।

४. भौज्योष्णम् इत्यत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इति सूत्रेण विधीयते?

५. वा भुवनम् इति सूत्रस्य अर्थः ऐश्वर्ये अर्थे तत्पुरुषे पत्यौ उत्तरपदे भुवनं पूर्वपदं वा प्रकृत्या स्यात् इति।

६. भुवनपतिः इत्यत्र भुवनशब्दः आद्युदात्तः?

७. पूर्वे भूतपूर्वे इति सूत्रेण पूर्वशब्दे उत्तरपदे भूतपूर्वे अर्थे तत्पुरुषे पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं विधीयते?

उत्तराणि-२

८. विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु इति सूत्रेण गुणवचनेषूत्तरपदेषु विस्पष्टादिनां पूर्वपदानां प्रकृतिस्वरत्वं विधीयते?

९. विस्पष्टशब्दः आद्युदात्तः।

१०. कर्मधारयसमासे कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृत्या भवति?

११. कुमारश्च इतिसूत्रस्य उदाहरणमेकं भवति कुमारश्रमणा इति।

१२. बहुमास्य इत्यत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं बह्वन्यतरस्याम् इति सूत्रेण विधीयते?

१३. कार्तकौजपादयश्च इति सूत्रेण कार्तकौजपादयो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं विधीयते?

१४. कृतस्य अपत्यम् इति कार्तः।

उत्तराणि-३

१५. चतुर्थी तदर्थे इति सूत्रस्य चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या भवति इत्यर्थः?

१६. यूपदारु इत्यस्य विग्रहवाक्यं भवति यूपाय दारु इति।

१७. मात्रार्थम् इत्यत्र पूर्वपदं मातृशब्दः अर्थे इति सूत्रेण अन्तोदात्तः भवति?

१८. मात्रर्थम् इत्यसय विग्रहवाक्यं भवति मात्रे इदम् इति।

१९. क्तान्ते च उत्तरपदे क्ते च इति सूत्रेण?

२०. श्रेणिकृताः इत्यत्र कर्मधारयसमासः स्वीक्रियते चेत् पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं भवति? कर्मधारयोऽनिष्ठा इति सुत्रेण?

२१. क्तप्रत्ययस्य क्तवतुप्रत्ययस्य च निष्ठासंज्ञा भवति।

२२. कर्मवाचिनि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृत्या भवति।

२३. नखनिर्भिन्नः इत्यत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं तृतीया कर्मणि इति सूत्रेण?

उत्तराणि-४

२४. गतिरनन्तरः इति सूत्रस्य अर्थः भवति कर्मवाचिनि क्तान्ते उत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृत्या भवति इति।

२५. कतरशब्दः अन्तोदात्तः।

२६. आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि इत्यत्र उपसर्जनं नाम अप्रधानम्।

२७. पूर्वपाणिनीयाः इत्यत्र आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि इति सूत्रेण पूर्वशब्दस्य अन्तोदात्तत्वं विधीयते?

२८. कतमकठः इत्यत्र कर्मधारयसमासः?

२९. बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायाम् अन्तोदात्तः भवति।

३०. देवताद्वन्द्वे युगपत् उभे प्रकृत्या भवतः इत्यर्थः।

।।इति त्रयोदशः पाठः।।